

Catherine Hamilton-Giachritsis, Kevin D. Browne
Instytut Psychologii Sądowej i Rodzinnej,
University of Birmingham, Wielka Brytania
Louise Falshaw

Królewski Inspektorat Więziennictwa,
Brytyjskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych

Krzywdzenie dzieci w rodzinie i poza rodziną oraz jego związek z zachowaniami przestępczymi dzieci

W niniejszym artykule podkreślono konieczność odejścia od traktowania wszystkich dzieci krzywdzonych jako osób o podobnych (jednorodnych) doświadczeniach oraz potrzebę przeprowadzenia szczegółowej analizy typu krzywdzenia, jakiego doświadczyła każda z ofiar. W szczególności zbadano zależność między powtarzającymi się aktami krzywdzenia w rodzinie lub poza nią a zachowaniami przestępczymi dzieci.

Zgromadzono szczegółowe informacje dotyczące doświadczeń wiktyimizacji i zachowań przestępczych w grupie 79 młodych ludzi (60 chłopców i 19 dziewcząt), przebywających w jednym z angielskich środków zamkniętych dla nieletnich. Zaledwie jedna piąta (20,8%) wszystkich badanych nie doświadczyła żadnej formy krzywdzenia, 6,5% padło ofiarą pojedynczego aktu krzywdzenia, a 72,7% miało wielokrotne, powtarzające się doświadczenia wiktyimizacji. Spośród dzieci, które doświadczyły krzywdzenia lub zaniedbywania, niemal połowa (49%) była krzywdzona wyłącznie przez członków rodziny, 13% – wyłącznie przez sprawców spoza rodziny, a 38% – zarówno przez członków rodziny, jak i przez osoby spoza niej.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że spośród młodych ludzi, którzy dopuścili się przestępstwa z użyciem przemocy lub przestępstwa seksualnego, aż 74% doświadczyło pewnej formy wielokrotnego krzywdzenia, natomiast w grupie nieletnich sprawców przestępstw bez użycia przemocy odsetek ten wynosił 33%. Młodzi ludzie, którzy padli ofiarą powtarzających się aktów krzywdzenia poza rodziną (dodajmy, że wielu z nich doświadczyło także krzywdzenia w rodzinie), częściej niż wszystkie pozostałe osoby badane dopuszczały się przestępstw z użyciem przemocy i/lub przestępstw seksualnych.

Wyniki te sugerują zatem, że powtarzające się doświadczenie krzywdzenia i/lub zaniedbywania wiąże się ze skłonnością do popełniania poważnych przestępstw.

Wprowadzenie

Wyniki wielu badań empirycznych wskazują na związek między doświadczonym krzywdzeniem a późniejszymi zachowaniami przestępczymi. Zachowania te mogą przybierać postać zarówno przemocy domowej (Bezan, Higgins 2002; Dixon i in. w druku; Herdera, McCloskey 2001), jak i przestępstw popełnianych poza rodziną

(Burton i in. 2002; Falshaw i in. 1996; Ireland i in. 2002; Skuse i in. 1998, 1999).

Od ofiary do sprawcy

Analizując wpływ wiktyimizacji na zachowania przestępcze, niektórzy autorzy dochodzą do wniosku, że to samo doświadczenie krzywdzenia i/lub zaniedbywania

wiąże się z późniejszą skłonnością do podejmowania zachowań przestępczych (Benoit, Kennedy 1992; Scudder i in. 1993; Stein, Lewis 1992; Widom, Ames 1994). Inni jednak badali te zależności pod kątem:

a) tego, czy określony typ krzywdzenia prowadzi do takich samych zachowań przestępczych; wyniki niektórych badań potwierdzają słuszność tego przypuszczenia (np. Bagley i in. 1994; Dutton, Hart 1992; Ford, Linney 1995; Prendergast 1991; Rasmussen i in. 1992), inne jednak prowadzą do odmiennych wniosków (np. Jenkins 1968; Mouzakitis 1981; Reidy 1977; Smith i in. 1980);

b) tego, czy skłonność do zachowań przestępczych różni się w zależności od typu doświadczonego krzywdzenia (np. Zingraff i in. 1994).

Zingraff, Leiter, Johnsen i Myers (1994) wykazali, że ryzyko przestępczości jest najwyższe wśród ofiar zaniedbywania (jedna na dziesięć); ofiary przemocy fizycznej (jedna na jedenaście) i wykorzystywania seksualnego nie różniły się pod tym względem od grupy kontrolnej.

Należy jednak pamiętać o tym, że w znacznej części przypadków dzieci doświadczają równocześnie kilku form krzywdzenia, a wyodrębnienie wpływu poszczególnych typów krzywdzenia i/lub zaniedbywania na dzieci, które padły ofiarą więcej niż jednej ich formy, jest niezwykle trudne.

Boswell (1995) przebadła grupę 200 nieletnich sprawców poważnych przestępstw z użyciem przemocy oraz przestępstw seksualnych i odkryła, że 27% tych młodych ludzi w przeszłości doświadczyło kombinacji co najmniej dwóch form krzywdzenia. Badanie przeprowadzone na próbie nastoletnich Kanadyjczyków wykazało, że tylko 5% dzieci – ofiar krzywdzenia doświadczają tylko jednej jego formy (Ney i in. 1994). Autorzy ci nie badali związków między krzywdzeniem a przestępczością, próbowali jednak ustalić, która z kombinacji form krzywdzenia i/lub zaniedbywania wywierała najbar-

dziej niekorzystny wpływ na badaną młodzież – na przykład na jej radość życia czy nadzieje na przyszłość. Badacze doszli do wniosku, że najbardziej negatywne skutki pociąga za sobą połączenie przemocy fizycznej, zaniedbywania i przemocy słownej.

Warto podkreślić, że większość dzieci krzywdzonych i/lub zaniedbywanych nie przejawia później skłonności do zachowań przestępczych (Koski 1987; Scudder i in. 1993; Widom 1991). Na podstawie wyników badań prospektywnych szacuje się, że jedno na sześć dzieci – ofiar przemocy fizycznej w przyszłości samo staje się sprawcą przemocy (Widom 1989), a jedno na pięć dzieci wykorzystywanych seksualnie popełnia później przestępstwa seksualne (Watkins, Bentovim 1992).

Nowsze badania prospektywne wykazały jednak, że w wypadku wykorzystywania seksualnego współczynnik ten wynosi nieco ponad jeden do dziesięciu (Skuse i in. 1999).

Wydaje się zatem istotne, abyśmy nie spostrzegali wszystkich krzywdzonych dzieci jako jednorodnej grupy, lecz uważnie przeanalizowali czynniki, które mogą się przyczyniać do powstawania cyklu ofiara–sprawca. Dotychczas badano czynniki, takie jak: typ krzywdzenia (Gold i in. 1996), relacja łącząca ofiarę ze sprawcą i częstość aktów krzywdzenia (Friedrich i in. 1986), dotkliwość krzywdzenia (Watt, Newcomb 1986), a także różnice między płciami (Herdera, McCloskey 2001). Na przykład wyniki dotychczasowych badań wskazują, że chłopcy mają silniejszą skłonność do uzewnętrzniania (eksternalizacji) swoich reakcji na krzywdzenie, a dziewczęta częściej je internalizują (Dembo i in. 1992; Fantuzzo, Lindquist 1989; Friedrich 1988; Summit 1983). Lepsze zrozumienie mechanizmów powstawania cyklu ofiara–sprawca wymaga jednak wykroczenia poza ten poziom analizy.

Powtarzające się doświadczenie krzywdzenia

Wyniki coraz większej liczby badań dowodzą, że kobiety, które w dzieciństwie

padły ofiarą wykorzystywania seksualnego, w dorosłym życiu doświadczają wiktymizacji seksualnej częściej niż kobiety, które w dzieciństwie nie miały takich doświadczeń (np. Banyard i in. 2000; Gidycz i in. 1993; Himelein 1995; Koss, Dinero 1989; Mandoki, Burkhart 1989; Mayall, Gold 1995; Moeller i in. 1993; Russell 1986). Jeśli to podwyższone ryzyko wiktymizacji utrzymuje się w życiu dorosłym, to należałoby ustalić, czy istnieje ono również w dzieciństwie i w okresie dorastania. Rezultaty przeprowadzonych ostatnio badań empirycznych wskazują, że rzeczywiście tak jest (Liem, Boudewyn 1999; Krahe i in. 1999).

W Stanach Zjednoczonych ustalono, że w grupie dzieci, które w latach 1986–1989 zostały zarejestrowane w spisie przypadków krzywdzenia i zaniedbywania dzieci stanu Kolorado, a następnie były monitorowane przez kolejne dwa lata, wskaźnik ponownych zgłoszeń wynosił 9,3% (Foyer, Miyoshi 1994). Ponadto – jak wynika z danych brytyjskiego Krajowego Stowarzyszenia na rzecz Zapobiegania Okrucieństwu wobec Dzieci (National Society for the Prevention of Cruelty to Children – NSPCC) – 5% dzieci wpisanych do rejestru służb ochrony dziecka w latach 1988–1990 przez kołcem grudnia 1991 r. ponownie padło ofiarą zgłoszonego aktu krzywdzenia (Creighton 1992).

Przyjrzyjmy się teraz jednemu z nowszych badań, przeprowadzonemu wśród 400 dzieci, których przypadki zgłoszono Wydziałom ds. Ochrony Dzieci angielskiej policji. Otóż badanie to wykazało, że w ciągu 27 miesięcy 24% dzieci ponownie padło ofiarą krzywdzenia, które było przedmiotem przynajmniej jednego kolejnego zgłoszenia (Hamilton, Browne 1999). Ponadto wśród dzieci, których przypadki zgłoszono uprzednio przynajmniej dwukrotnie, ryzyko ponownego zgłoszenia w ciągu 27 miesięcy było ponad dwa razy wyższe niż w wypadku pozostałych dzieci. Było to pierwsze badanie, w którym przeanalizowano szczegó-

łowo wzory krzywdzenia. W wypadku większości ponownych zgłoszeń sprawcami krzywdzenia byli wyłącznie członkowie rodziny badanych dzieci (72,5%). Jednakże w wypadku niewielkiego odsetka ponownych zgłoszeń (2%), akty krzywdzenia zostały popełnione wyłącznie przez osoby spoza rodziny. W 25,5% przypadków ponowne zgłoszenie dotyczyło krzywdzenia doświadczonego przez dziecko zarówno w rodzinie, jak i poza nią. W 43,1% wszystkich zgłoszonych przypadków dziecko padło ofiarą więcej niż jednego sprawcy, a pozostałe 56,9% dzieci zostało wielokrotnie skrzywdzonych przez tę samą osobę (Hamilton, Browne 1999).

Powtarzające się doświadczenie krzywdzenia a zachowania przestępcze

Można wskazać dwa zagadnienia, którym badacze nie poświęcali dotąd wystarczająco dużo uwagi. Pierwsze z nich dotyczy konsekwencji krzywdzenia popełnionego przez więcej niż jednego sprawcę, drugie – skutków powtarzającego się doświadczenia krzywdzenia (przez tego samego lub różnych sprawców). Profesjonaliści spodziewają się innych reakcji u dziecka, które doświadczyło jednego aktu krzywdzenia, popełnionego przez osobę obcą lub przez znajomego, i które żyje w kochającej, wspierającej rodzinie, niż u dziecka, które zostało wielokrotnie skrzywdzone przez rodzica bądź opiekuna. Ponadto, pewne dane przemawiają za tym, że wykorzystywanie seksualne w rodzinie może zwiększać ryzyko pozarodzinnego wykorzystywania seksualnego (Gold i in. 1996). Całkowicie uzasadnione wydaje się zatem wyróżnienie odrębnych form powtarzającego się krzywdzenia i wnikliwe przeanalizowanie różnic dotyczących ich przebiegu i trwałego wpływu na ofiarę. Hamilton i Browne (1998) zaproponowali terminologię odnoszącą się do różnych wzorów pojedynczych i powtarzających się aktów krzywdzenia (zob. tabela 1).

Tabela 1: Proponowana terminologia dotycząca powtarzających się aktów krzywdzenia

<p>Wiktyimizacja pojedyncza: Pojedynczy akt krzywdzenia popełniony przez tylko jednego sprawcę – członka rodziny ofiary lub osobę spoza rodziny.</p>
<p>Wiktyimizacja wielokrotna: Pojedynczy akt krzywdzenia popełniony przez więcej niż jednego sprawcę. Sprawcy mogą być członkami rodziny dziecka lub osobami spoza rodziny.</p>
<p>Wiktyimizacja powtarzająca się: Krzywdzenie popełnione przynajmniej dwukrotnie przez tego samego sprawcę (tych samych sprawców) – członka rodziny ofiary lub osobę spoza rodziny.</p>
<p>Rewiktyimizacja: Krzywdzenie popełnione przynajmniej dwukrotnie przez różnych sprawców. Pierwszy sprawca może być członkiem rodziny ofiary lub osobą spoza rodziny, podobnie jak następni. Kolejnych sprawców mogą łączyć z ofiarą różne relacje (np. pierwszy sprawca jest członkiem rodziny, a następny nie, lub na odwrót).</p>

Źródło: (Hamilton, Browne 1998, s. 47–60).

Ze względu na brak literatury empirycznej dotyczącej związków, jakie łączą rewiktyimizację i wiktyimizację powtarzającą się z zachowaniami przestępczymi, przeprowadzono badanie te zależności. Sformułowano następujące hipotezy:

- 1) Młodzi ludzie, którzy w przeszłości doświadczyli pewnej formy rewiktyimizacji, popełniają przestępstwa seksualne i/lub przestępstwa z użyciem przemocy czę-

ściej niż młodzież, która doświadczyła powtarzającej się wiktyimizacji lub nigdy nie padła ofiarą krzywdzenia.

- 2) Młodzi ludzie, którzy doświadczyli wiktyimizacji powtarzającej się i rewiktyimizacji – zarówno w rodzinie, jak i poza nią – popełniają przestępstwa seksualne i/lub przestępstwa z użyciem przemocy częściej niż wszystkie pozostałe ofiary krzywdzenia.

Metodologia

Próba

Zgromadzono informacje dotyczące 79 młodych ludzi (60 chłopców i 19 dziewcząt), którzy przebywali w ośrodku zamkniętym dla młodzieży w okresie od grudnia 1994 r. do maja 1996 r. Dzieci i młodzież w wieku od 11 do 18 lat zostały skierowane do ośrodka, ponieważ stanowiły zagrożenie dla siebie (artykuł 25 brytyjskiej Ustawy o ochronie dzieci z 1989 r.) i/lub dla innych (artykuł 53 brytyjskiej Ustawy o ochronie dzieci i młodzieży z 1933 r.). Brytyjskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (*Home Office*) kieruje do tego ośrod-

ka nieletnich przestępców, których można zaliczyć do jednej z dwóch kategorii:

- a) młodzi sprawcy, którzy przed ukończeniem osiemnastego roku życia zostali uznani za winnych popełnienia zabójstwa – osadzeni w ośrodku na czas nieokreślony (art. 53[1]);
- b) młodzi sprawcy, którzy przed ukończeniem siedemnastego roku życia zostali uznani za winnych popełnienia poważnego przestępstwa, takiego jak usiłowanie zabójstwa, gwałt czy podpalenie, i których osadzono w ośrodku na czas określony (art. 53[2]).

Procedura badawcza

Informacje pochodziły z akt sporządzonych w momencie przyjęcia każdego z młodych ludzi do ośrodka, a także z późniejszych obserwacji członków personelu, odpowiedzialnych za indywidualną pracę z przebywającą w ośrodku młodzieżą, oraz pracowników socjalnych, którzy kontaktowali się z nią jeszcze przed osadzeniem w ośrodku. Poszukiwano informacji dotyczących typu krzywdzenia doświadczonego przez każdego z badanych młodych ludzi, częstości aktów krzywdzenia, liczby sprawców oraz relacji łączących sprawcę (sprawców) z ofiarą. Informacje uzupełniające, zanotowane w momencie przyjęcia do ośrodka, dotyczyły między innymi historii zachowań przestępczych, zgłoszeń przypadków krzywdzenia w dzieciństwie, zachowań autodestrukcyjnych, historii do-

świadzonego krzywdzenia, problemów zdrowotnych, osiągnięć szkolnych oraz środowiska rodzinnego (szczegółowy opis znaleźć można w: Falshaw, Browne 1997).

Definicje krzywdzenia zaczerpnięto z dokumentu zatytułowanego *Working Together under the Children Act 1989*¹, w którym omówiono standardowy system kategoryzacji dla pracowników socjalnych, policji oraz innych instytucji odpowiedzialnych za ochronę dzieci przed krzywdzeniem.

Dane

Trzy dziewczęta nie popełniły żadnego przestępstwa i zostały wyłączone z dalszych analiz. Dla jasności i przejrzystości analiz wszystkie typy przestępstw podzielono na dwie kategorie: przestępstwa z użyciem przemocy i/lub przestępstwa seksualne oraz przestępstwa bez użycia przemocy.

Wyniki

Informacje zgromadzone przez służby socjalne były dostępne w wypadku 77 młodych ludzi (58 chłopców i 19 dziewcząt); brakowało danych dotyczących dwóch badanych chłopców. 34% bada-

nych znalazło się wcześniej w rejestrze służb ochrony dzieci w Anglii i Walii.

Jak przedstawiono w tabeli 2, większość młodych ludzi doświadczyła uprzednio zarówno wiktyimizacji powta-

Tabela 2. Doświadczenia krzywdzenia (N = 77)

Typ wiktyimizacji	Chłopcy (n = 58)		Dziewczęta (n = 19)		Łącznie (n = 77)	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Brak wiktyimizacji	15	25,9	1	5,3	16	20,8
Wiktyimizacja pojedyncza	2	3,4	2	10,5	4	5,2
Wiktyimizacja wielokrotna	0	0,0	1	5,3	1	1,3
Tylko wiktyimizacja powtarzająca się	5	8,6	4	21,1	9	11,7
Tylko rewiktyimizacja	5	8,6	0	0,0	5	6,5
Zarówno wiktyimizacja powtarzająca się, jak i rewiktyimizacja	31	53,4	11	57,9	35	54,5

¹ Wspólna praca nad realizacją ustawy o ochronie dzieci z 1989 roku, brytyjskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Departament Zdrowia, Departamenty Edukacji i Nauki oraz Biuro ds. Walii, 1991.

rzającej się, jak i rewiktylizacji. Osoby te zostały zatem skrzywdzone przynajmniej dwukrotnie przez tego samego sprawcę oraz przez różnych sprawców, w pewnych odstępach czasu. Nie zaobserwowano istotnych różnic płci między osobami, które doświadczyły wiktylizacji powtarzającej się i/lub rewiktylizacji, a młodymi ludźmi, którzy doznali wiktylizacji pojedynczej lub wielokrotnej albo nigdy nie padli ofiarą krzywdzenia.

Jeśli chodzi o liczbę doświadczonych form krzywdzenia, w 61 wypadkach autorzy dysponowali pełnymi informacjami

na ten temat (zob. tabela 3). Około 1/4 młodych ludzi doświadczyła tylko jednego typu krzywdzenia (26,2%), a niemal 3/4 padło ofiarą co najmniej dwóch jego form (takich jak wykorzystywanie seksualne, przemoc fizyczna, przemoc i/lub zaniedbywanie emocjonalne w rodzinie czy też przemoc fizyczna i/lub wykorzystywanie seksualne poza rodziną). I tym razem nie zaobserwowano istotnych różnic między płciowymi pomiędzy badanymi, którzy doświadczyli jednego typu krzywdzenia, a tymi, którzy padli ofiarą co najmniej dwóch jego form.

Tabela 3. Liczba doświadczonych w dzieciństwie form krzywdzenia (N = 61)

Typ wiktylizacji	Chłopcy (n = 58)		Dziewczęta (n = 19)		Łącznie (n = 77)	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Jeden typ	12	27,9	4	22,2	16	26,2
Dwa typy	16	37,2	5	27,8	21	34,4
Trzy typy	7	16,3	6	33,3	13	21,3
Cztery typy	8	18,6	1	5,6	9	14,8
Pięć lub sześć typów	0	0,0	2	11,2	2	3,2

Tabela 4. Typy zachowań przestępczych (N = 77)

Typ wiktylizacji	Chłopcy (n = 58)		Dziewczęta (n = 19)		Łącznie (n = 77)	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Przestępstwo z użyciem przemocy	47	81,0	13	68,4	60	77,9
Przestępstwo seksualne	17	29,3	0	0,0	17	22,1
Niszczenie mienia	48	82,8	13	68,4	61	79,2
Kradzież	45	77,6	13	68,4	58	75,3
Włamanie	41	70,7	7	36,8	48	62,3
Przestępstwa samochodowe	39	67,2	4	21,1	43	55,8
Rozbój	26	44,8	8	42,1	34	44,2
Inne przestępstwa (np. handel narkotykami, bronią itp.)	31	53,4	7	36,8	38	49,4

Jak wynika z danych tabeli 4 prezentującej rodzaje zachowań przestępczych, znaczna część osób badanych popełniła więcej niż jeden typ przestępstwa. Istotnie więcej chłopców niż dziewcząt zostało uznanych winnymi przestępstw seksualnych, włamań i tak zwanych przestępstw samochodowych. Nie stwierdzono innych różnic między przedstawicielami obu płci. 51% wszystkich osób badanych popełniło 18 lub więcej przestępstw, 51% miało pięć lub więcej wyroków skazujących, a 59% popełniło pierwsze przestępstwo przed ukończeniem 12. roku życia.

W tabeli 5 przedstawiono wzory powtarzających się doświadczeń krzywdzenia i zachowań przestępczych. Wśród 74 młodych ludzi, w których wypadku badacze dysponowali pełnymi danymi, było 58 chłopców i 16 dziewcząt. 84% badanych popełniło przestępstwa seksualne i/lub przestępstwa z użyciem przemocy, natomiast 16% popełniło wyłącznie przestępstwa bez użycia przemocy. Zaledwie 8 młodych ludzi doświadczyło wiktymizacji powtarzającej się i/lub rewiktymizacji poza rodziną, jednak wszystkie te osoby popełniały później przestępstwa seksualne i/lub prze-

stępstwa z użyciem przemocy. Dla porównania, tego rodzaju przestępstwa popełniło 95% młodych ludzi, którzy doświadczyli zarówno krzywdzenia w rodzinie, jak i poza nią, oraz 85% tych, którzy padli ofiarą wyłącznie wewnątrzrodzinnej wiktymizacji powtarzającej się i rewiktymizacji.

Jak przedstawiono w tabeli 5, młodzi ludzie, którzy doświadczyli rewiktymizacji i krzywdzenia poza rodziną, popełniają przestępstwa z użyciem przemocy i/lub przestępstwa seksualne częściej niż pozostałe osoby badane. Słuszności tego przypuszczenia nie można jednak zweryfikować statystycznie ze względu na niewielką liczebność próby. Z tego powodu osoby badane podzielono na dwie grupy: młodych ludzi, którzy doświadczyli pewnej formy rewiktymizacji, oraz osoby, które jej nie doświadczyły. Niemal 3/4 (74%) wszystkich młodych ludzi, którzy dopuścili się przestępstw z użyciem przemocy i/lub przestępstw seksualnych, doświadczyło jakiejś formy rewiktymizacji, natomiast w grupie osób, które popełniły przestępstwa bez użycia przemocy, odsetek tej wynosił zaledwie 33% (chi kwadrat = 5, df = 1, p < 0,05).

Tabela 5. Typy zachowań przestępczych (N = 74)

Wzory powtarzającego się krzywdzenia	Brak wiktymizacji (n = 16)		Wiktymizacja powtarzająca się w rodzinie (n = 8)		Wiktymizacja powtarzająca się i/lub rewiktymizacja w rodzinie (n = 20)		Wewnątrz i pozarodzinna wiktymizacja powtarzająca się i rewiktymizacja (n = 22)		Wiktymizacja wyłącznie pozarodzinna (powtarzająca się i/lub rewiktymizacja) (n = 8)		Łącznie (n = 74)	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Przestępstwa z użyciem przemocy i/lub seksualne	11	69,0	5	63,0	17	85,0	21	95,0	8	100,0	62	83,8
Wyłącznie przestępstwa bez użycia przemocy	7	31,0	3	37,0	3	15,0	1	5,0	0	0,0	12	16,2

Dyskusja wyników

Przedstawione tu badanie wykazało, że młodzi ludzie, którzy doświadczyli pewnej formy rewiktylizacji, popełniają przestępstwa z użyciem przemocy i/lub przestępstwa seksualne częściej niż osoby, które w dzieciństwie doznały wiktylizacji powtarzającej się w rodzinie lub nigdy nie padły ofiarą krzywdzenia. Ponadto, krzywdzenie popełnione przez sprawcę spoza rodziny wydaje się być najistotniejszym czynnikiem ryzyka, zważywszy na fakt, że zaledwie 3% spośród 30 młodych ludzi, którzy doznali pewnej formy pozarodzinnej wiktylizacji powtarzającej się i/lub rewiktylizacji, popełniło później przestępstwa bez użycia przemocy. To spostrzeżenie pociąga za sobą istotne implikacje dla identyfikacji potencjalnych sprawców poważnych przestępstw oraz wskazuje na konieczność wnikliwego analizowania historii doświadczeń krzywdzenia.

Wyniki badań dowodzą, że przestępczość jest jednym z możliwych długotrwałych skutków krzywdzenia dzieci (Howing i in. 1990; Kruttschnitt, Dornfield 1993; Kruttschnitt i in. 1987; Widom 1989, 1991). Ponadto Rivera i Widom (1990) oraz Dutton i Hart (1992) wykazali, że doświadczone w dzieciństwie krzywdzenie wzmacnia szczególnie ryzyko popełniania przestępstw z użyciem przemocy. Ponieważ jednak nie wszystkie dzieci krzywdzone przejawiają zachowania agresywne, istotne jest odróżnienie tych, które same zaczynają stosować przemoc, od tych, które tego nie robią.

Wyniki badania opisanego w niniejszym artykule wskazują, że najbardziej skłonne do takich zachowań są dzieci, które doświadczyły rewiktylizacji, czyli dwóch lub większej liczby aktów krzywdzenia popełnionych przez różnych sprawców. Według autorów tego badania dzieje się tak dlatego, że każdy kolejny sprawca powoduje nasilenie skutków poprzedniego aktu krzywdzenia. Wcześniejsze

badania dowiodły, że do następstw krzywdzenia należą spadek samooceny, poczucie bezsilności i zagrożenia oraz brak zaufania do innych (Browne, Finkelhor 1986; Gidycz i in. 1993; Gold 1986; Lundberg-Love, Geffner 1989; Russell 1986). Można zatem zakładać, że jeśli pojedynczy akt krzywdzenia popełniony przez jednego sprawcę wywołuje takie skutki, to prawdopodobnie będą się one wzmacniać pod wpływem krzywdzenia doznanego z rąk kolejnych sprawców (Liem, Boudewyn 1999).

Jednakże w grupie młodych ludzi, którzy doświadczyli powtarzającej się wiktylizacji w rodzinie, oraz wśród tych, którzy nigdy nie doświadczyli krzywdzenia, ujawniły się bardzo podobne wzory zachowań przestępczych. Wynik ten odzwierciedla zapewne szczególne właściwości badanej próby (nastolatki z poważnymi zaburzeniami emocjonalnymi i behawioralnymi, które dopuściły się wielu poważnych i/lub wielokrotnych przestępstw) i być może wyjaśnia, dlaczego znaczna część osób badanych, które w dzieciństwie nie były krzywdzone, pomimo braku takich doświadczeń popełniła rozmaite przestępstwa.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że wielu spośród badanych młodych ludzi wolnych od doświadczeń krzywdzenia dorastało w rodzinach, w których występowały liczne problemy zaliczane do czynników zwiększających ryzyko nie tylko krzywdzenia w rodzinie, ale również przestępczości (Briere 1988; Widom, Ames 1994). Czynniki te mogą zatem prowadzić do krzywdzenia dzieci, bezpośrednio do zachowań przestępczych lub do przestępczości za pośrednictwem doświadczeń krzywdzenia.

Badani, którzy doświadczyli powtarzającej się wiktylizacji w rodzinie, różnili się od pod względem częstości popełniania przestępstw od osób, które padły ofiarą wewnątrzrodzinnej wiktylizacji powtarzającej się oraz rewiktylizacji. Wiktylizacja powtarzająca się z definicji

polega na doświadczaniu aktów krzywdzenia popełnionych przez jednego sprawcę, w tym wypadku przez któregoś z członków rodziny. W wypadku rewiktymizacji wewnątrzrodzinnej młody człowiek był zatem krzywdzony przez więcej niż jedną osobę należącą do rodziny, co z pewnością powodowało zmniejszenie liczby członków rodziny, których mógł on spostrzegać jako wspierających i zapewniających mu ochronę.

Wcześniejsze badania wykazały, że obecność ważnej, bliskiej osoby oraz troskliwego, pełnego zrozumienia środowiska rodzinnego jest zasobem, który chroni jednostkę przed długotrwałymi, negatywnymi skutkami krzywdzenia (Alexander, Lupfer 1987; Egeland i in. 1988; Fromuth 1986; Hunter, Kilstrom 1979). Poza tym, w długiej perspektywie czasu rewiktymizacja prowadzi do znacznie gorszego przystosowania, do wyższego poziomu lęku oraz być może do silniejszego przekonania ofiary, że jest wyjątkowo bezbronna i narażona na napaści (Murphy i in. 1988).

Ponadto doświadczenie wiktylizacji powtarzającej się i rewiktymizacji – zarówno w rodzinie, jak i poza nią – prowadziło do wzrostu częstości popełniania przestępstw z użyciem przemocy i/lub przestępstw seksualnych. Być może u młodych ludzi, którzy zostali skrzywdzeni przez więcej niż jednego sprawcę oraz przez osoby spoza rodziny, kształtuje się uogólnione przekonanie, że są szczególnie narażeni na krzywdzenie i niezdolni

do tego, by się przed nim bronić. To z kolei może prowadzić do przyłączania się do przestępczych grup rówieśniczych (Fagan i in. 1987). Akty krzywdzenia popełnione przez różnych sprawców i doświadczone przez dziecko w różnych momentach jego życia mogą zatem zwiększać prawdopodobieństwo powstawania cyklu ofiara–sprawca.

Wszyscy młodzi ludzie (5 chłopców i 3 dziewczęta), którzy zostali skrzywdzeni przez znajomego spoza rodziny lub przez osobę obcą, popełniali później przestępstwa z użyciem przemocy i/lub przestępstwa seksualne. Badania wykazują, że młodzi ludzie podejmujący zachowania ryzykowne częściej niż ich rówieśnicy sami zostają ofiarą przestępstw (Esbensen, Huizinga 1991; Jansen, Brownfield 1986; Lauritsen i in. 1991). Być może wskutek częstych, długotrwałych kontaktów z rówieśnikami skłonny do popełniania przestępstw wzrasta u nich ryzyko stania się ofiarą. Wspomniany wcześniej wzór krzywdzenia poza rodziną może być zatem następstwem, a nie przyczyną ich zachowań przestępczych.

To spostrzeżenie świadczy o złożoności związków łączących doświadczenie krzywdzenia z przestępczością oraz wskazuje na potrzebę odrębnego rozpatrywania krzywdzenia wewnątrz- i pozarodzinnego, ponieważ w zjawiskach tych mogą uczestniczyć zupełnie inne procesy. Ponadto, zamiast przyglądać się każdemu incydentowi krzywdzenia z osobna, należy wziąć pod uwagę ich efekt łączny.

Wnioski

Przedstawione wyniki sugerują, że zagadnieniom tym warto poświęcić dalsze badania, ale przeprowadzone już na większej próbie. W długiej perspektywie czasowej praktyczne zastosowanie tej wiedzy mogłoby ułatwić docieranie do tych młodych ludzi, w których wypadku istnieje szczególnie wysokie ryzyko popełniania poważnych przestępstw, w celu

zapobiegania ich pierwszym lub kolejnym czynom przestępczym.

Ponadto informacje te mogą być pomocne w opracowywaniu nowych, alternatywnych form interwencji. Na przykład, w wypadku wewnątrzrodzinnej wiktylizacji powtarzającej się konieczna jest praca z całą rodziną, między innymi z rodzicem, który nie był sprawcą krzywdzenia. Tylko

dzięki takiemu działaniu rodzina może wspólnie dążyć ku wyzdrowieniu. W wypadku rewiktymizacji natomiast potencjalni przyszedli sprawcy pozostają nieznani. W takiej sytuacji najważniejsza jest praca z dzieckiem, mająca na celu ukształtowanie u niego umiejętności radzenia sobie i strategii ochronnych, a co za tym idzie – zmniejszenie ryzyka kolejnych doświadczeń krzywdzenia.

Podsumowując, przełamanie cyklu ofiara–sprawca wymaga zrozumienia niezwykle

złożonych zależności łączących doświadczenie krzywdzenia z przestępczością. Jest to szczególnie istotne w wypadku osób, które pracują z ofiarami krzywdzenia, próbując oszacować ryzyko kolejnych doświadczeń krzywdzenia i/lub zachowań przestępczych, a także dla specjalistów pracujących z młodymi sprawcami przestępstw, którzy w przeszłości sami doświadczyli krzywdzenia.

This paper highlights the need to move away from considering all maltreated children as having had a homogenous experience and to consider the type of maltreatment a young person has experienced in more detail. Specifically, the link between recurrent familial and/or extrafamilial maltreatment with offending behaviour was investigated. Details of the victimisation experiences and offending behaviour of 79 young people (60 male, 19 female) resident within secure accommodation in England were collected. Overall, only one-fifth (20.8%) had not experienced any form of maltreatment, 6.5% experienced a single incident, whilst 72.7% experienced recurrent maltreatment. Of those that did experience child abuse and/or neglect, nearly half were offended against by family members only (49%), 13% by non-family only, but 38% were offended against by both family and non-family members. Notably, of those who had committed a violent and/or sexual crime 74% had experienced some form of recurrent maltreatment, compared to 33% of those who committed non-violent crimes. Those young people who had been victims of recurrent extrafamilial (many of whom had also experienced intrafamilial maltreatment) maltreatment were most likely of all to have committed violent and/or sexual crimes. Thus, the findings suggest that the recurrent experience of being abused and/or neglected is associated with committing serious crimes.

Literatura

- Alexander P.C. (1993), *The differential effects of abuse characteristics and attachment in the prediction of long-term effects of sexual abuse*, „Journal of Interpersonal Violence” nr 8 (3), s. 346–362.
- Alexander P.C., Lupfer S.L. (1987), *Family characteristics and long-term consequences associated with sexual abuse*, „Archives of Sexual Behaviour” nr 16, s. 235–245.
- Bagley C., Wood M., Young L. (1994), *Victim to abuser: Mental health and behavioural sequels of child sexual abuse in a community survey of young adult males*, „Child Abuse and Neglect” nr 18, s. 683–697.
- Baldwin J.A., Oliver J.E. (1975), *Epidemiology and family characteristics of severely abused children*, „British Journal of Preventative and Social Medicine” nr 29, s. 205–221.
- Banyard V.L., Arnold S., Smith J. (2000), *Childhood Sexual Abuse and Dating experiences of undergraduate women*, „Child Maltreatment” nr 5 (1), s. 39–48.
- Benoit J.L., Kennedy W.A. (1992), *The abuse history of male adolescent sex offenders*, „Journal of Interpersonal Violence” nr 7, s. 543–548.

- Bentovim A. (2002), *Preventing the victim to offender cycle*, w: K.D. Browne, H. Hanks, P. Stratton, C.E. Hamilton (red.), *Early Prediction and Prevention of Child Abuse: A Handbook*, roz. 17, Wiley, Chichester.
- Bevan E., Higgins D.J. (2002), *Is domestic violence learned? The contribution of five forms of child maltreatment to men's violence and adjustment*, „Journal of Family Violence” nr 17 (3), s. 223–245.
- Boney-McCoy S., Finkelhor D. (1995), *Prior victimization: a risk factor for child sexual abuse and for PTSD-related symptomatology among sexually abused youth*, „Child Abuse and Neglect” nr 19, s. 1401–1421.
- Boswell G. (1995), *The prevalence of abuse and loss in the lives of section 53 offenders*, School of Social Work, University of East Anglia, March.
- Briere J. (1988), *Controlling for family variables in abuse effects research: a critique of the „partialling approach”*, „Journal of Interpersonal Violence” nr 3, s. 80–89.
- Browne A., Finkelhor D. (1986), *The impact of child sexual abuse: a review of the research*, „Psychological Bulletin” nr 99, s. 66–77.
- Browne K.D., Hamilton C.E. (1997), *The Repeat and Revictimisation of Children: Possible influences on recollections for trauma*, w: J.D. Ready, D.S. Lindsay (red.), *Recollection of Trauma*, Plenum Press, New York.
- Burgess A.W., Hartman C.R., McCormack A., Grant C.A. (1988), *Child victim to juvenile victimizer: Treatment Implications*, „International Journal of Family Psychiatry” nr 9, s. 403–416.
- Burton D.L., Miller D.L., Shill C.T. (2002), *A social learning theory comparison of the sexual victimization of adolescent sexual offenders and nonsexual offending male delinquents*, „Child Abuse and Neglect” nr 26 (9), s. 893–908.
- Chu J.A. (1992), *The revictimization of adult women with histories of childhood abuse*, „Journal of Psychotherapy Practice and Research” nr 1, s. 259–269.
- Cohn A.H., Daro D. (1987), *Is treatment too late: what ten years of evaluative research tell us*, „Child Abuse and Neglect” nr 11, s. 433–442.
- Creighton S.J. (1992), *Child abuse trends in England and Wales 1988–1990: & an overview from 1973–1990*, NSPCC, London.
- Dembo R., Williams L., Wothke W., Schneider J., Brown C.H. (1992), *The role of family factors, physical abuse and sexual victimization experiences in high-risk youths' alcohol and other drug use and delinquency: A longitudinal model*, „Violence and Victims” nr 7, s. 245–266.
- Dixon L., Browne K.D., Hamilton-Giachritsis C.E. (w druku), *Risk factors of parents' abused as children: a mediational analysis of the intergenerational continuity of child maltreatment (Part I)*, „Journal of Child Psychology and Psychiatry”.
- Dixon L., Hamilton-Giachritsis C.E., Browne K.D. (w druku), *Behavioural measures of parents' abused as children: a mediational analysis of the intergenerational continuity of child maltreatment (Part II)*, „Journal of Child Psychology and Psychiatry”.
- Dutton D.G., Hart S.D. (1992), *Evidence for long term, specific effects of childhood abuse and neglect on criminal behaviour in men*, „International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology” nr 36, s. 129–137.
- Egeland B., Jacobvitz D., Sroufe L.A. (1988), *Breaking the cycle of abuse*, „Child Development” nr 59, s. 1080–1088.
- Esbensen F.A., Huizinga D. (1991), *Juvenile victimization and delinquency*, „Youth and Society” nr 23, s. 202–228.
- Fagan J., Piper E.S., Cheng Y.T. (1987), *Contributions of victimization to delinquency in inner cities*, „Journal of Criminal Law and Criminology” nr 78, s. 586–613.

- Falshaw L., Browne K.D., Hollin C.R. (1996), *Victim to offender: A review*, „Aggression and Violent Behavior” nr 1, s. 389–404.
- Falshaw L., Browne K. (1997), *Adverse childhood experiences and violent acts of young people in secure accommodation*, „Journal of Mental Health” nr 6 (5), s. 443–455.
- Fantuzzo J.W., Lindquist C.U. (1989), *The effect of observing conjugal violence on children: A review and analysis of research methodology*, „Journal of Family Violence” nr 4, s. 77–94.
- Finkelhor D. (1995), *The victimisation of children: a developmental perspective*, „American Journal of Orthopsychiatry” nr 65 (2), s. 177–193.
- Finkelhor D. (1980), *Risk factors in the sexual victimization of children*, „Child Abuse and Neglect” nr 4, s. 265–273.
- Ford M.E., Linney J.A. (1995), *Comparative analysis of juvenile sexual offenders, violent nonsexual offenders, and status offenders*, „Journal of Interpersonal Violence” nr 10, s. 56–70.
- Friedrich W.N. (1988), *Behaviour problems in sexually abused children: An adaptational perspective*, w: G.E. Wyatt, E.J. Powell (red.), *Lasting effects of child sexual abuse*, Sage, Beverley Hills, CA.
- Friedrich W.N., Urquiza A.J., Beilke R.L. (1986), *Behavior problems in sexually abused young children*, „Journal of Pediatric Psychology” nr 11 (1), s. 47–57.
- Fromuth M.E. (1986), *The relationship of childhood sexual abuse with later psychological and sexual adjustment in a sample of college women*, „Child Abuse and Neglect” nr 10, s. 5–15.
- Fryer G.E., Miyoshi T.J. (1994), *A survival analysis of the revictimization of children: the case of Colorado*, „Child Abuse and Neglect” nr 18, s. 1063–1071.
- Gidycz C.A., Coble C.N., Latham L., Layman M.J. (1993), *Sexual assault experience in adulthood and prior victimization experiences: a prospective analysis*, „Psychology of Women Quarterly” nr 17, s. 151–168.
- Gold E.R. (1986), *Long-term effects of sexual victimization in childhood: an attributional approach*, „Journal of Consulting and Clinical Psychology” nr 54, s. 471–475.
- Gold S.N., Hughes D.M., Swingle J.M. (1996), *Characteristics of childhood sexual abuse among female survivors in therapy*, „Child Abuse and Neglect” nr 20, s. 323–335.
- Hamilton C.E., Browne K.D. (1998), *The repeat victimisation of children: should the concept be revised?*, „Aggression and Violent Behaviour” nr 3 (1), s. 47–60.
- Hamilton C.E., Browne K.D. (1999), *Recurrent maltreatment during childhood: A survey of referrals to Police Child Protection Units in England*, „Child Maltreatment” nr 4 (4), s. 275–286.
- Herrera V.M., McCloskey L.A. (2001), *Gender differences in the risk for delinquency among youth exposed to family violence*, „Child Abuse and Neglect” nr 25, s. 471–475.
- Himelein M.J. (1995), *Risk factors for sexual victimization in dating*, „Psychology of Women Quarterly” nr 19, s. 31–48.
- Home Office (1991), *Working Together under the Children Act, 1989*, HMSO, Department of Health, Departments of Education and Science, and Welsh Office, London.
- Howing P.T., Wodarski J.S., Kurtz P.D., Gaudin Jr J.M., Herbst E.N. (1990), *Child abuse and delinquency: The empirical and theoretical links*, „Social Work” nr 35, s. 244–249.
- Hunter R.S., Kilstrom N. (1979), *Breaking the cycle in abusive families*, „American Journal of Psychiatry” nr 136, s. 1320–1322.

- Ireland T.O., Smith C.A., Thornberry (2002), *Developmental issues in the impact of child maltreatment on later delinquency and drug use*, „Criminology” nr 40 (2), s. 359–399.
- Jehu D. (1991), *Clinical work with adults who were sexually abused in childhood*, w: C.R. Hollin, K. Howells (red.), *Clinical approaches to sex offenders and their victims*, Wiley, Chichester, s. 229–260.
- Jenkins R.L. (1968), *The varieties of adolescents' behaviour problems and family dynamics*, „American Journal of Psychiatry” nr 124, s. 1440–1445.
- Jensen G.F., Brownfield D. (1986), *Gender, lifestyles and victimization: Beyond routine activity*, „Violence and Victims” nr 1, s. 85–99.
- Koski P.R. (1987), *Family violence and nonfamily deviance: Taking stock of the literature*, „Marriage and Family Review” nr 12, s. 23–46.
- Koss M.P., Dinero T.E. (1989), *Discriminant analysis of risk factors for sexual victimization among a national sample of college women*, „Journal of Consulting and Clinical Psychology” nr 57, s. 242–250.
- Krahe B., Scheinbergr-Olwig R., Waizenhofer E., Kolpin S. (1999), *Childhood Sexual Abuse and Revictimisation in Adolescence*, „Child Abuse and Neglect” nr 23 (4), s. 383–394.
- Kruttschnitt C., Dornfield M. (1993), *Exposure to family violence: A partial explanation for initial and subsequent levels of delinquency?*, „Criminal Behaviour and Mental Health” nr 3, s. 61–75.
- Kruttschnitt C., Ward D., Sheble M.A. (1987), *Abuse resistant youth: Some factors that may inhibit violent criminal behaviour*, „Social Forces” nr 66, s. 501–519.
- Lake E.S. (1993), *An exploration of the violent victim experiences of female offenders*, „Violence and Victims” nr 8, s. 41–51
- Lauritsen J.L., Sampson R.J., Laub J.H. (1991), *The link between offending and victimization among adolescents*, „Criminology” nr 29, s. 265–291.
- Liem J.H., Boudewyn A.C. (1999), *Contextualising the effects of childhood sexual abuse on adult self and social functioning*, „Child Abuse and Neglect” nr 23 (11), s. 1141–1157.
- Lundberg-Love P., Geffner R. (1989), *Date rape: prevalence, risk factors and a proposed model*, w: M.A. Pinog-Good, J.E. Stets (red.), *Violence in dating relationships*, Praeger, New York, s. 169–184.
- Lynch M.A., Roberts J. (1982), *Consequences of child abuse*, Academic Press, London.
- Mandoki C.A., Burkhart B.R. (1989), *Sexual victimization: is there a vicious cycle?*, „Violence and Victims” nr 4, s. 179–190.
- Mayall A., Gold S.R. (1995), *Definitional issues and mediating variables in revictimization of women sexually abused as children*, „Journal of Interpersonal Violence” nr 10, s. 26–42.
- Moeller T., Bachmann G., Moeller J. (1993), *The combined effects of physical, sexual, and emotional abuse during childhood: Long-term health consequences for women*, „Child Abuse and Neglect” nr 17, s. 623–640.
- Mouzakitis C.M. (1981), *An inquiry into the problem of child abuse and juvenile delinquency*, w: R.J. Hunner, Y.E. Walker (red.), *Exploring the Relationship between Child Abuse and Delinquency*, Allanheld, Osmun and Co., Montclair, N.J.
- Murphy S.M., Kilpatrick D.G., Amick-McMullan A., Veronen L.J., Paduhovich J., Best C.L., Villepoint L.A., Saunders B.E. (1988), *Current psychological functioning of child sexual assault survivors: a community study*, „Journal of Interpersonal Violence” nr 3, s. 55–79.

- Ney P.G., Fung T., Wickett A.R. (1994), *The worst combinations of child abuse and neglect*, „Child Abuse and Neglect” nr 18, s. 705–714.
- Prendergast W.E. (1991), *Treating sex offenders in correctional institutions and outpatient clinics-A guide to clinical practice*, Haworth Press, New York.
- Rasmussen L.A., Burton J.E., Christopherson B.J. (1992), *Precursors to offending and the trauma outcome process in sexually reactive children*, „Journal of Child Sexual Abuse” nr 1, s. 33–48.
- Reidy T.J. (1977), *The aggressive characteristics of abused and neglected children*, „Journal of Clinical Psychology” nr 33, s. 1140–1145.
- Rivera B., Widom C.S. (1990), *Childhood victimization and violent offending*, „Violence and Victims” nr 5, s. 19–35.
- Russell D. (1986), *The secret trauma: incest in the lives of girls and women*, Basic Books Inc., New York.
- Scudder R.G., Blount W.R., Heide K.M., Silverman I.J. (1993), *Important links between child abuse, neglect and delinquency*, „International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology” nr 37, s. 315–323.
- Skuse D., Bentovim A., Hodges J., Stevenson J., Andreou C., Lanyardo M., New M., Williams B., McMillan D. (1998), *Risk factors for development of sexually abusive behaviour in sexually victimised adolescent boys: cross-sectional study*, „British Medical Journal” nr 317, s. 175–179.
- Skuse D., Stevenson J., Hodges J., Bentovim A., Richards M., McMillan D., Salter D., Moore T. (1999), *Risk factors for the development of sexually abusive behaviour in sexually victimised males*, Institute of Child Health in London, Submitted to the Department of Health.
- Smith C.P., Berkman D.J., Fraser W.M. (1980), *Reports of the National Juvenile Justice Assessment Centers*, American Justice Institute, Washington, D.C.
- Stein A., Lewis D.O. (1992), *Discovering physical abuse: Insights from a follow-up study of delinquent boys*, „Child Abuse and Neglect” nr 16 (4), s. 523–532.
- Summit R. (1983), *The child sexual abuse accommodation syndrome*, „Journal of Child Abuse and Neglect” nr 7, s. 177–193.
- Watkins B., Bentovim A. (1992), *The sexual abuse of male children and adolescents: A review of current research*, „Journal of Child Psychology and Psychiatry” nr 33, s. 97–248.
- Widom C.S. (1989), *The cycle of violence*, „Science” nr 244, s. 160–166.
- Widom C.S. (1991), *Avoidance of criminality in abused and neglected children*, „Psychiatry” nr 54, s. 162–174.
- Widom C.S., Ames M.A. (1994), *Criminal consequences of childhood sexual victimization*, „Child Abuse and Neglect” nr 18, s. 303–318.
- Wyatt G.E., Newcomb M. (1986), *Internal and external mediators of womens sexual abuse in childhood*, „Journal of Consulting and Clinical Psychology” nr 58 (6), s. 758–767.
- Yarrow M.R., Campbell J.D., Burton R.V. (1970), *Recollections of childhood: A study of the retrospective method*, Monographs of the Society for Research in Child Development, s. 35.
- Zingraff M.T., Leiter J., Johnsen M.C., Myers K.A. (1994), *The mediating effect of good school performance on the maltreatment-delinquency relationship*, „Journal of Research in Crime and Delinquency” nr 3, s. 62–91.